

УДК 930.1:940(477.41) «20»

Сергій Вовкодав, Олександр Юрченко*

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті проведений аналіз праць, пов'язаних із вивченням історії дослідження археологічних пам'яток Переяславщини та розглянуто стан розробки даної проблеми у вітчизняній науці.

Ключові слова: пам'ятка, археологічний об'єкт, експедиція, Переяславщина, монографія.

Проблема історії дослідження археологічних пам'яток Переяславщини нині є однією з найменш розроблених у вітчизняній науці. Вона до сьогодні практично не розглядалася в жодному спеціалізованому дослідженні. Окрім цього, ті праці, що певним чином торкалися питань історіографії археологічного вивчення минулого Переяславщини мають, як правило, вибіркового та фрагментарний характер. Дослідники лише побіжно розглядали дану проблему, виходячи з позицій вивчення певної вузької тематики або ж діяльності установ та персоналій. Можна впевнено говорити лише про декілька досліджень, що можуть частково претендувати на історіографічні огляди вивчення пам'яток регіону. Хоча повноцінного комплексного історіографічного аналізу даної проблематики в жодній праці не зроблено.

Серед існуючих нині досліджень можна виділити три головні групи. Першу складають узагальнюючі праці загальноісторичного змісту. В них, у контексті розгляду історіографії археологічних досліджень в Україні, згадуються окремі аспекти вивчення пам'яток регіону. Друга група представлена різного типу тематичними дослідженнями, пов'язаними з вивченням певного хронологічного періоду або ж конкретно визначеної території Переяславщини. Їх автори наводили короткий історіографічний огляд проблем, що розглядалися. Такі огляди, як правило, мають дуже узагальнений і фрагментарний характер. До цієї ж групи варто віднести також тематичні каталоги пам'яток, які розроблялись для територій, у географічні межі яких входить Переяславщина. Останню групу праць складають спеціалізовані дослідження, спрямовані на висвітлення власне історії вивчення археологічних пам'яток регіону. Дана група є найменш чисельною й представлена лише кількома працями.

* Вовкодав Сергій — молодший науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», d_ram@mail.ru.

Юрченко Олександр — старший науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», sanchel_u@mail.ru.

Розглянемо дослідження першої групи. Перш за все необхідно зазначити, що в непоодиноких працях з історії археологічної науки рубежу XIX–XX ст. інформація про пам'ятки Переяславщини відсутня. Лише згадуються прізвища тих осіб, які протягом зазначеного періоду проводили дослідження у межах Лівобережжя Середньої Наддніпрянщини. Вже у радянський період з'являються праці, що частково мають стосунок до археологічних пам'яток Переяславщини. Слід зазначити, що в цей час українська археологічна наука розглядалася як складова частина загальної радянської, але все ж було створено низку спеціалізованих праць, присвячених власне археології УРСР. Серед них варто згадати монографію І.Г. Шовкопляса «Археологічні дослідження на Україні (1917–1957 рр.)», опубліковану в 1957 р.¹ У ній автор, згідно з історико-хронологічною періодизацією навів огляд головних, на його думку, археологічних пам'яток, що вивчались протягом 1917–1957 рр. Саме хронологічна періодизація визначила структуру монографії та групування матеріалу за розділами. Серед розглянутих пам'яток згадано кілька археологічних об'єктів, розташованих на території Переяславщини. Зокрема, автор навів інформацію про стоянку епохи пізнього палеоліту в с. Добранічівка Яготинського району (1953 р.), пізньотрипільський могильник біля с. Софіївка Бориспільського району (1947–1948 рр.) могильник черняхівського часу в околицях м. Переяслава-Хмельницького (1952, 1954 рр.)². Також І.Г. Шовкопляс розглянув інформацію про розкопки об'єктів дитинця давнього Переяслава: згадані роботи, проведені у 1945, 1949, 1952, 1953, 1954 рр., у результаті яких було виявлено та досліджено архітектурні пам'ятки та оборонні споруди часів Київської Русі³.

Головну увагу автор звернув на узагальнюючі описи пам'яток та виявленого на них матеріального комплексу. Щодо історії досліджень, то наведені лише роки проведення робіт, без їх детальної характеристики. Важливою й безумовно корисною рисою даної праці є порівняння типологічно подібних синхронних комплексів, що виявлені на різних, інколи географічно віддалених територіях. Окремим додатком до основного змісту є бібліографічний покажчик, що містить праці, виконані на матеріалах досліджень археологічних пам'яток України протягом 1917–1957 рр. Всі вони згруповані за їх тематикою, відповідно до розділів монографії. В бібліографічний покажчик включена велика кількість праць, пов'язаних з вивченням археологічних пам'яток Переяславщини. Розглянута монографія І.Г. Шовкопляса є важливим явищем в історіографії вітчизняної археології. Хоча вона не є вичерпною, містить узагальнений побіжний огляд пам'яток та не враховує робіт дореволюційного часу, але все ж є першою спробою висвітлення історії археологічних досліджень на території України за певний період.

Ще однією працею, що частково стосується теми дисертаційного дослідження є монографія І.Г. Шовкопляса «Розвиток радянської археології на Україні

¹ Шовкопляс І.Г. Археологічні дослідження на Україні (1917–1957): [огляд вивчення археологічних пам'яток] / І.Г. Шовкопляс. — К.: АН УРСР, 1957. — 424 с.

² Там само. — С. 50, 118–119, 267–268.

³ Там само. — С. 300–301.

1917–1966. Бібліографія»⁴. У ній наведено бібліографію радянської літератури, пов'язаної з археологічними дослідженнями, та огляд діяльності установ археологічного профілю УРСР за період 1917–1966 рр. Всі праці систематизовані в окремі розділи відповідно до кількох критеріїв. У першому розділі зібрані публікації про діяльність наукових установ, товариств, музеїв та вищих навчальних закладів, що досліджували археологічні пам'ятки України. Другий розділ охоплює статті та матеріали про дослідників. Третій — містить праці загального та оглядового характеру. Наступні дев'ять розділів об'єднують наукові праці відповідно до тематичних напрямків та до прийнятої в радянській історичній науці хронологічної періодизації. У останньому розділі автором зібрані праці, що містять бібліографічні огляди археологічної літератури.

Поряд з цим, І.Г. Шовкопляс у вступній статті подав короткий нарис з історії археологічних досліджень в Україні. Огляд він розпочав з дорадянського періоду й продовжив у контексті хронологічної періодизації. Варто зазначити, що непоодинокі дослідження пам'яток Переяславщини, які були проведені у ХІХ ст., взагалі не згадані. Археологічні дослідження протягом радянського періоду продемонстровані через характеристику діяльності установ чи організацій, що займались вивченням археологічних пам'яток. Зокрема, наукових установ у складі АН УРСР: Всеукраїнського Археологічного комітету (ВУАК), Кабінету антропології імені Федора Вовка, Інституту історії матеріальної культури (ІМК), Інституту археології та інших установ, що тим чи іншим чином мали відношення до досліджень археологічних пам'яток або ж до опрацювання їх результатів. Характеристика діяльності кожної з установ має подібну структуру: коротка інформація про історію її створення, дані про її структуру, а також інформація про перелік досліджень, проведених співробітниками установи в галузі археології. У кожному огляді автором здійснена оцінка діяльності розглянутих закладів, визначені її позитивні та негативні аспекти.

Варто відзначити, що дослідження пам'яток Переяславщини лише побіжно згадані в контексті розгляду діяльності ІА АН УРСР. Власне це ті ж об'єкти, про які І.Г. Шовкопляс писав у розглянутій вище монографії «Археологічні дослідження на Україні (1917–1957)»: пізньотрипільський Софіївський могильник (розкопки І.М. Самойловського та Ю.В. Захарука), пам'ятки черняхівського часу в м. Переяславі-Хмельницькому (розкопки Є.В. Махно та В.К. Гончарова), об'єкти в межах дитинця Переяслава Руського (Р.О. Юра)⁵.

Окремого розгляду в праці отримала діяльність неакадемічних установ: музеїв, товариств та вищих навчальних закладів. У даному контексті автором згадано про дослідження, здійснені Переяслав-Хмельницьким державним історичним музеєм. Хоча у праці не наведено перелік проведених співробітниками музею робіт, а лише узагальнено згадано про систематичний нагляд, який здійснювався з боку музею за земляними роботами у місті та про дослідження виявлених раніше залишків давньоруських жителів і ремісничих майстерень.

⁴ Шовкопляс І.Г. Розвиток радянської археології на Україні 1917–1966. Бібліографія / І.Г. Шовкопляс. — К., 1969. — 344 с.

⁵ Там само. — С. ХХІІ.

В огляді також звернена увага на діяльність «центральных установ» СРСР, до яких автором віднесені установи АН СРСР, Кримський філіал АН УРСР, Московський та Ленінградський державні університети, Державний Ермітаж тощо. У переліку досліджень, проведених співробітниками ІА АН СРСР в Україні, згадані й дослідження у м. Переяславі-Хмельницькому, під керівництвом М.К. Каргера за участі П.О. Раппопорта⁶.

Загалом, дослідження пам'яток Переяславщини в запропонованій І.Г. Шовкоплясом праці представлено досить поверхово та узагальнено. Поряд з цим, не враховані важливі розвідки та розкопки, проведені у даному регіоні протягом окресленого періоду. Хоча в бібліографічний перелік включена велика кількість праць, пов'язаних з археологічним вивченням старожитностей Переяславщини, що дозволяє розглядати його як важливе джерело вивчення історії дослідження її минулого.

Варто також згадати фундаментальні покажчики праць з археологічних досліджень на території України: «Археология Украинской ССР: Библиографический указатель 1918–1980» та «Археология Украины: Библиографический покажчик 1981–1990»⁷. Перший з них підготовлений І.В. Шовкоплясом та Н.Г. Дмитренком, другий — І.Г. Шовкоплясом. Окрім праць з археології, у цих книгах згадуються монографії та публікації, пов'язані з деякими напрямками давньої та середньовічної історії, історії мистецтв та архітектури, етнографії та лінгвістики, природничих наук, під час підготовки яких використовувались результати досліджень археологічних пам'яток. Включені до названих видань роботи ретельно обрані із врахуванням їх наукової цінності. Оскільки автори намагались не лише розкрити стан вивчення археологічних пам'яток України, а й продемонструвати основні тенденції та напрямки розвитку археологічної науки, до покажчика включені також дослідження хронікально-інформаційного та науково-популярного змісту.

Авторами збережено структуру, подібну до використаної І.Г. Шовкоплясом у попередньому бібліографічному виданні — «Розвиток радянської археології на Україні 1917–1966. Бібліографія». Тематична структура відповідає схемі історико-культурної періодизації розвитку суспільства, що побутувала в радянській археології. Для зручності користування видання містять додатковий довідково-допоміжний апарат: іменний, тематичний, предметний та географічний покажчики.

Створення таких покажчиків стало помітною подією в історії розвитку археологічної науки. Незважаючи на незначні недоліки, вони є чи не єдиним вдалим прикладом систематизації існуючих у межах однієї наукової дисципліни друкованих праць⁸. Їх повний та всеохоплюючий характер дозволяє викорис-

⁶ Там само.

⁷ Шовкопляс І.Г. Археология Украинской ССР: Библиографический указатель 1918–1980 / Сост. И.Г. Шовкопляс, Н.Г. Дмитренко. — К.: Наукова думка, 1989. — 560 с.

⁸ Бондар М.М. Рецензія на бібліографічний покажчик Шовкопляс І.Г., Дмитренко Н.Г. Археология Украинской ССР: Библиографический указатель 1918–1980 / М.М. Бондар // УДЖ. — 1991. — № 1. — С. 154–155.

товувати ці покажчики як важливу джерелознавчу базу для вивчення давньої та середньовічної історії України в цілому та Переяславщини зокрема. Матеріал формує чітку картину розвитку теоретичних розробок у вітчизняній археології, а також дає досить повне уявлення про стан вивчення археологічних пам'яток в Україні. Хоча потрібно враховувати, що ці праці мають переважно схематично-статистичний та довідковий характер, що позбавляє їх об'єктивного аналізу напрацювань вітчизняної археології.

Розглядаючи історіографію вивчення археологічних пам'яток Переяславщини, необхідно згадати праці загальноісторичного характеру, що стосуються характеристики різних аспектів історії давнього населення України. Зокрема, слід вказати на тритомне видання «Археологія Української РСР». У 1-му та 2-му томах видання, в контексті характеристики пам'яток різних культур та культурно-історичних спільностей, побіжно згадуються старожитності Переяславщини.

Це видання було вперше опубліковане у 1971–1975 рр. українською мовою та перевидане у доповненому російськомовному варіанті вже у 1985–1986 рр. Остання редакція більш повно демонструє стан дослідження минулого України, оскільки підготовлена з врахуванням нових матеріалів, отриманих за 15 років⁹. Загалом дана колективна монографія узагальнює велику кількість інформації, що була нагромаджена протягом тривалого періоду археологічних досліджень на території України. У праці на належному науково-методичному рівні розглянуто розвиток матеріальної культури та історії населення у межах зазначеної території від епохи палеоліту до пізнього середньовіччя. Матеріал згрупований за тематичним принципом, відповідно до класифікації археологічних культур, що побутувала в радянській археології. Відзначимо, що в контексті характеристики пам'яток різних культур та культурно-історичних спільностей побіжно згадуються старожитності Переяславщини. Зокрема, вони розглянуті в 1 та 3 томах.

Поряд з цим, перший том видання розпочато із дуже короткого й узагальненого історіографічного огляду, який демонструє основні закономірності розвитку та етапи становлення археологічної науки в Україні, напрямки досліджень, головні досягнення у сфері вивчення культур та методологічні тенденції¹⁰. Частково згадані установи та організації, що проводили дослідження на території України. Хоча конкретний матеріал про дослідження пам'яток Переяславщини в огляді відсутній.

Також згадаємо першу частину двотомного видання 1985 р., присвяченого археології Давньої Русі IX–XIV ст. «Давня Русь. Місто, замок, село», що

⁹ Археология Украинской ССР. Первобытная археология / [под. ред. И.И. Артеменко и др.]. — К.: Наукова думка, 1985. — Т. 1. — 568 с.; Археология Украинской ССР. Раннеславянский и древнерусский периоды / [под. ред. И.И. Артеменко и др.]. — К.: Наукова думка, 1986. — Т. 3. — 575 с.; Археология Украинской ССР. Скифо-сарматская и античная археология / [под. ред. В.А. Анохина и др.] — К.: Наукова думка, 1986. — Т. 2.

¹⁰ Археология Украинской ССР. Первобытная археология / [под. ред. И.И. Артеменко и др.]. — К.: Наукова думка, 1985. — Т. 1. — С. 5–10.

належить до серії видань з 20 томів «Археологія СРСР з найдавніших часів до середньовіччя»¹¹. У першому розділі праці розглянуто історіографію вивчення давньоруських пам'яток у межах СРСР, детально проаналізовано розвиток наукових поглядів та методики досліджень, продемонстровано спрямованість на певні аспекти історії суспільств, інтенсивність досліджень протягом різних етапів, розглянуто головні методологічні проблеми та досягнення археологічної науки. Також в огляді зазначені особи та експедиції, що займалися дослідженням пам'яток давньоруського часу. Щодо теми вивчення минулого Переяславщини, даний історіографічний огляд містить лише згадки про вчених, що проводили дослідження в межах Лівобережжя Середньої Наддніпрянщини, без конкретизації характеру робіт та особливостей отриманих результатів¹².

Серед закордонних історіографічних праць, що розглядають розвиток археологічної науки в Україні й частково торкаються теми дисертаційного дослідження, варто згадати монографію вченого-емігранта П.П. Курінного «Історія археологічного знання про Україну»¹³. Праця вперше була видана у Мюнхені в 1970 р. та перевидана у Полтаві в 1994 р. У ній автор зробив спробу систематизації інформації з історії дослідження археологічних пам'яток території України. У праці П.П. Курінний навів інформацію про дослідження історико-археологічного змісту, починаючи з XVI ст. З XIX ст. проблема вивчення археологічних пам'яток розглянута в контексті діяльності установ та товариств, а також окремих їх представників, що проводили систематичну діяльність з вивчення старожитностей України. Окрім цього, в монографії наведена коротка характеристика досліджень відомих вчених-археологів та частково перелік опублікованих ними праць, серед яких частина пов'язана з вивченням пам'яток Переяславщини. Також П.П. Курінний коротко охарактеризував усі відомі йому Археологічні з'їзди, демонструючи перелік розглянутих на них доповідей. Щодо досліджень, пов'язаних із старожитностями Переяславщини, автор неодноразово згадав осіб, що мали відношення до їх вивчення, але не описав робіт, проведених ними в регіоні (О.С. Анєнков, Д.Я. Самоквасов, В.Г. Ляскоронський, М.О. Максимович, М.Є. Бранденбург, М.О. Макаренко тощо). Хоча в переліку їхніх опублікованих праць він вказав ті, що висвітлюють дослідження минулого Переяславщини.

Названий історіографічний огляд не можна вважати повноцінним, оскільки він містить велику кількість неточностей та помилок й потребує критичного ставлення. Хоча все ж заслуговує уваги як спроба ретроспективи археологічних досліджень в Україні, в якій частково згадуються окремі дослідження пам'яток регіону.

¹¹ Археология СССР с древнейших времен до средневековья 20 т. Древняя Русь. Город, замок, село. — Москва: Наука. — 1985. — 460 с.

¹² Там само.

¹³ Курінний П. Історія археологічного знання про Україну: [Препринт / Передм. О. Супруненко. — Репринт. роботи] / П. Курінний; Укр. віл. університет, Центр охорони та дослідж. пам'яток археології упр. культури Полт. облдержадміністрація. — Полтава: Криниця, 1994. — 140 с.

Другу групу праць складають дослідження, обмежені певною тематикою, зумовленою історико-культурною періодизацією або певними географічними межами. Відразу ж варто зазначити, що велика кількість існуючих нині монографій та публікацій, що безпосередньо чи опосередковано пов'язані з дослідженням археологічних пам'яток Переяславщини, містять короткі історіографічні огляди. Переважна більшість серед них має наскрізний, фрагментарний та побіжний характер, тому не згадана нами в даному розділі. Наша увага звернена на ту частину праць, в яких з тематичною цілісністю розглянуто історіографію певної проблематики. Вони мають важливе значення для історії розвитку археологічних досліджень на Переяславщині як носії цінної інформативної бази.

Серед них варто згадати монографію М.П. Кучери «Змиєвы валы Среднего Поднепровья»¹⁴. Головна увага в праці зосереджена на узагальненні матеріалів археологічних досліджень «змійових» валів. Автор конкретизував локалізацію та проаналізував стан збереження даного типу об'єктів, а також розглянув їх будову, призначення та проблему датування. Один із розділів монографії присвячений історіографії проблеми дослідження «змійових» валів. У його контексті М.П. Кучера розглянув питання історії вивчення подібних споруд, розташованих у межах Переяславщини, починаючи з XIX ст.: в хронологічній послідовності автор описав проведені дослідження, охарактеризував отримані результати та провів аналіз праць, пов'язаних з даною проблематикою.

Тематичний історіографічний огляд дослідження Переяславщини давньоруського часу також зробив М.М. Корінний у монографії «Переяславская земля, X — первая половина XIII в.»¹⁵. Книга вийшла друком у 1992 р. Основний зміст праці присвячений висвітленню історії Переяславського князівства протягом зазначеного в назві періоду. Автором використано умовно визначений термін — Переяславська земля, яким охоплена територія, що за час існування князівства входила до його складу. Історіографія дослідження проблеми розглядається лише в першому розділі, де й згадуються окремі аспекти вивчення пам'яток археології. Власне огляд історії археологічних досліджень М.М. Корінний розпочав із досліджень кінця XVIII — початку XIX ст. Він вказав, що незважаючи на велику кількість пам'яток у межах Дніпровського Лівобережжя та наявність численних писемних джерел, інтерес до археологічного вивчення території був слабким і не отримав систематичного характеру. Натомість мали місце лише поодинокі дослідження, результати яких досить рідко публікувалися. Також автор відзначив переважачу орієнтацію дослідників зазначеного періоду на вивчення минулого Переяславської землі за писемними джерелами. Поряд з цим, висвітлені у працях кінця XVIII — початку XIX ст. події історії регіону, на думку автора, мають фрагментарний та поверховий характер¹⁶. Початком власне археологічних досліджень Переяславщини він вважає 1840 р., коли О.С. Анєн-

¹⁴ Кучера М.П. Змиєвы валы Среднего Поднепровья / М.П. Кучера. — К.: Наукова думка, 1987. — 208 с.

¹⁵ Коринный Н.Н. Переяславская земля, X — первая половина XIII века / Н.Н. Коринный. — К.: Наукова думка, 1992. — 312 с.

¹⁶ Там само. — С. 6.

ков здійснив розкопки частини фундаментів Михайлівського собору XI ст. М.М. Корінний зазначив, що у подальшому близько 100 років археологічне дослідження території міста не здійснювалось, окрім робіт, проведених у 1888 р. П.А. Лашкарьовим на місці будівництва Успенського собору¹⁷. Другу половину XIX ст. автор розглянув як період систематичних археологічних досліджень Дніпровського Лівобережжя, проведених низкою вчених: М.Ю. Бранденбургом, В.О. Городцовим, В.Г. Ляскоронським, М.О. Макаренком, Д.Я. Самоквасовим тощо.

М.М. Корінний зазначив, що завдяки результатам досліджень, здійснених наприкінці XIX — на початку XX ст., у науковий обіг була введена група нових джерел, серед яких окреме місце посідали археологічні. Це дозволило більш детально та повноцінно висвітлювати історію та культуру давньої Переяславської землі. Підсумовуючи праці дореволюційного періоду, автор, поряд з позитивною оцінкою вдалих спроб вирішення окремих питань історичного минулого Переяславської землі, вказує на поверхневність висвітлення змісту досліджуваних проблем та відсутність аналізу багатьох явищ давньоруської історії. Важливою подією, що позитивно вплинула на пошук досліджень Переяславщини, на думку М.М. Корінного, стало створення у 1918 р. Української Академії наук та заснування у подальшому в 1921 р. Археологічної комісії (перейменованої в 1924 р. у Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК)). Автор зазначив, що саме з цього часу розпочалися широкомасштабні дослідження Дніпровського Лівобережжя.

Аналізуючи період з 1917 р. по кінець 1930-х рр. М.М. Корінний побіжно згадав проведені археологічні дослідження у межах регіону й більше звернув увагу на загальноісторичні видання, що в тій чи іншій мірі містили матеріал про Переяславщину¹⁸. Характеризуючи другу половину XX ст. він лише навів перелік учених, що протягом вказаного періоду здійснювали археологічні дослідження, та вказав важливість отриманих результатів для розуміння історії Переяславської землі. При цьому відсутня характеристика проведених робіт, не розкритий їх зміст, відсутній аналіз отриманих результатів.

Дещо більше уваги у праці звернено на археологічні дослідження у м. Переяславі-Хмельницькому. Початок планомірного вивчення території міста автор ототожнив з 1945 р. — часом проведення розвідкових розкопок у межах дитинця, «змійових» валів та могильників спільною експедицією ІА АН СРСР та ІА АН УРСР під керівництвом Б.О. Рібакова. Також М.М. Корінний згадав експедицію 1949–1956 рр. по дослідженню дитинця Переяслава Руського під керівництвом М.К. Каргера, комплексну експедицію ІА АН УРСР, Академії будівництва та архітектури УРСР та Переяслав-Хмельницького державного історичного музею, яку очолював Р.О. Юра. Автор навів лише побіжну характеристику проведеної експедиціями роботи та узагальнену інформацію про отримані результати. Також у монографії відзначено внесок в археологічне дослідження Переяславщини ПХДІКЗ під керівництвом М.І. Сікорського.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. — С. 14.

Характеризуючи його роботу, М.М. Корінний лише згадав про відкриття працівниками закладу низки пам'яток у межах м. Переяслава-Хмельницького та його околицях, без характеристики отриманих під час досліджень результатів. Більш детальний розгляд отримали розкопки фундаментів собору св. Архістратига Михаїла у 1974 р. та подальші дослідження у 1975 р., що були проведені В.О. Харламовим. Автор відзначив важливість отриманих результатів, що дозволили значною мірою уточнити типологічні, конструктивні та художні особливості пам'ятки. Історіографічний огляд, поданий М.М. Корінним, завершений 1975 р. Дослідження, що проводились пізніше на території Переяслав-Хмельницького району, взагалі не розглянуті. Хоча, для останньої чверті ХХ ст. характерне збільшення кількості експедицій, у результаті діяльності яких виявлена велика кількість різночасових пам'яток на території м. Переяслава-Хмельницького та району, значна частина з яких датуються давньоруським часом. Зазначимо, що в даному історіографічному огляді головна увага звернена власне на праці, пов'язані з різними аспектами історичного розвитку Переяславського князівства, й інформація про археологічні дослідження території наведена лише в незначній мірі, археологічні джерела згадуються побіжно, без детального аналізу та з певною тематичною диспропорцією. Незважаючи на це, даний історіографічний огляд є першою спробою систематизувати існуючу інформацію про дослідження давньоруських пам'яток Переяславщини, що в певній мірі дозволило широкому загалу ознайомитись з історією вивчення старожитностей Переяславського князівства

Важливе місце серед праць, що частково розглядають історію археологічного вивчення пам'яток Переяславщини, займають каталоги, створені за тематичним чи географічним принципом. У цьому контексті варто згадати каталог пам'яток скіфського часу, розроблений О.Є. Фіалко¹⁹. В ньому зібрана інформація про виявлені до 1992 р. пам'ятки, розташовані на Лівобережжі р. Дніпро в межах сучасної Київської, Черкаської та Полтавської областей. Всі пам'ятки систематизовані та згруповані за географічним принципом. Автор розглянула велику кількість джерел та публікацій, на основі чого подала у вступній статті історіографічний огляд дослідження пам'яток скіфського часу зазначеної території. В ньому згадані археологічні об'єкти Переяславщини. Наведена інформація про перелік досліджень, коротко описано хід робіт, а також характер отриманих результатів. Розглянута в огляді інформація дозволяє сформувати загальне враження про історію вивчення старожитностей скіфського часу в межах окресленої території, інтенсивність та характер проведених досліджень²⁰. Окрім цього, наприкінці опису пам'яток подано інформацію про експедиції та осіб, що проводили дослідження, з посиланням на джерела та відомості про стан їх вивчення. Даний каталог є одним із більш повних оглядів пам'яток скіфського часу, де чільне місце займає висвітлення історії та стану їх вивчення й може бути використаний як важливе історіографічне джерело.

¹⁹ Фіалко Е.Е. Памятники скифской эпохи приднепровской террасовой лесостепи / Е.Е. Фіалко. — К., 1994. — 53 с.

²⁰ Там само — С. 2–7.

Ще одним виданням подібного типу є праця В.О. Петрашенко та В.К. Козюби «Узбережжя. Канівського водосховища (карта археологічних пам'яток)»²¹. У монографії на основі широкого кола архівних матеріалів та результатів здійсненої авторами маршрутної розвідки вздовж узбережжя Канівського водосховища наведена інформація про 281 пам'ятку археології. Важливою рисою праці є те, що багато уваги звернено на картографування та ландшафтно-топографічну характеристику місць розташування об'єктів. До каталогу увійшла значна частина різнотипних та різночасових пам'яток Переяславщини зосереджених, головним чином, вздовж борової тераси р. Дніпро. Каталог має три основні розділи. У першому розділі розглянуто ландшафтно-топографічні умови регіону, динаміку заселення та історію досліджень. Наведений короткий огляд археологічних досліджень пам'яток згаданої території починаючи з 1947 р. (І.М. Самойловський) до 1990-х рр. (експедиції Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника). Варто зазначити, що даний огляд є побіжним та неповним і, очевидно, був призначений ознайомити читача із загальними тенденціями дослідження узбережжя Канівського водосховища. Наступні два розділи — це каталоги пам'яток Правобережжя та Лівобережжя. Вони сформовані за географічним принципом — пам'ятки згруповані відповідно до розташування біля певних населених пунктів та подані по мірі їх поширення вздовж русла р. Дніпро. В описі кожної пам'ятки вміщено інформацію про їх локалізаційні та топографічні характеристики, наведене датування й коротка характеристика виявлених знахідок. Окрім цього, значна увага в описі приділена історії дослідження кожної пам'ятки: зазначено перелік проведених досліджень та роки. Важливою рисою даної монографії є те, що в ній взято до уваги не лише існуючі об'єкти, а й затоплені водами Канівського водосховища.

Розглянутий каталог не є спеціальною історіографічною працею про дослідження археологічних об'єктів Переяславщини, але все ж містить велику кількість систематизованої інформації про стан вивченості пам'яток даного мікрорегіону та історію їх вивчення. Зібраний у ньому матеріал може слугувати важливим джерелом для подальших досліджень минулого Переяславщини та для вивчення історії розвитку археологічної науки в регіоні.

Серед монографій з вузькотематичними історіографічними оглядами слід згадати науково-популярне видання, присвячене історії одного із сіл Переяслав-Хмельницького району — с. Єрковці²². У ній авторами частково розглянуто історію дослідження археологічних пам'яток, що розташовані в межах та околицях згаданого населеного пункту. Огляд розпочатий 1913 р. з досліджень В.М. Щербаківського. Побіжно згадані роботи, що були проведені в регіоні В.М. Даниленком та А.Д. Столяром (1948 р.), О.І. Тереножкіним, В.А. Іллінською, Б.М. Мозолевським (1965 р.), Бортничівською експедицією під керівництвом В.О. Круца (1974 р.), а також археологами ПХДКЗ. Загалом, запро-

²¹ *Петрашенко В.О. Узбережжя Канівського водосховища (карта археологічних пам'яток) / В.О. Петрашенко, В.К. Козюба. — К., 1999. — 329 с.*

²² *Набок Л. Єрківці. Історія села Переяславського краю / Л. Набок, В. Батрак, Г. Бузян — Київ: «Футарі Принт», 2005. — 182 с.*

понована авторами інформація не містить детальної характеристики проведених досліджень та аналізу отриманих результатів.

Побіжний огляд історії археологічних досліджень пам'яток середньовічного Переяслава наведений у розділі «Археологічні свідчення ранніх етапів становлення Переяслава» колективної монографії «Нариси з історії давнього Переяслава»²³. Він має досить узагальнений характер і не претендує на повноцінний історіографічний огляд. У праці відсутня чітка періодизація археологічних досліджень, їй притаманна диспропорція їх висвітлення.

У контексті розгляду праць другої групи також варто згадати дисертаційне дослідження О.В. Колибенка «Історична топографія Переяславля Руського (X — перша половина XIII ст.)»²⁴. У ній автором здійснено спробу реконструкції історичної топографії міста на основі різнотипних джерел: писемних, картографічних та археологічних. У першому розділі дослідження О.В. Колибенко розглянув історіографію проблеми, де значну увагу звернув власне на археологічні джерела. На думку автора, саме вони є основним підґрунтям для розробки всього комплексу проблем історичної топографії Переяславля Руського. Він досить детально розглянув історію археологічних досліджень на території м. Переяслава-Хмельницького та його околиць, зосередивши головну увагу на пам'ятках давньоруського часу. Автор зазначив, що археологічне вивчення території триває вже понад 150 років, й виділив три його етапи, охарактеризувавши кожен. Він навів інформацію про дослідників, що займалися вивченням пам'яток міста, та про отримані ними результати. Поряд з цим, О.В. Колибенко визначив основні риси та тенденції, притаманні для кожного періоду²⁵. Розглянутий історіографічний огляд, запропонований О.В. Колибенком, був першою спробою систематизувати велику кількість інформації, зосередженої у працях та архівних джерелах щодо дослідження давньоруських пам'яток Переяслава. Він дав чітке уявлення про розвиток археологічних досліджень на Переяславщині, розкрив характер та інтенсивність вивчення території міста, а також продемонстрував загальний стан дослідження проблеми.

Декілька історіографічних оглядів представлені у низці публікацій, в межах яких розглядається питання вивченості окремих історичних періодів минулого Переяславщини. Серед них слід згадати історіографічну працю С.О. Біляєвої, де розглянуто проблему вивчення давньоруських поселень Південної Русі²⁶. Серед численних пам'яток Переяславщини, що датуються даним періодом, автором згадано лише одну — селище біля с. Комарівка Переяслав-Хмельницького

²³ Бузян Г.М. Нариси з історії давнього Переяслава (до 1100-ліття першої літописної згадки) / Г.М. Бузян, Л.М. Набок, М.В. Роздобудько, Д.А. Тетеря — К.: вид. Міленіум, 2007. — 264 с.

²⁴ Колибенко О.В. Історична топографія Переяславля Руського (X — перша половина XIII ст.); дис. канд. ... іст. наук: 07.00.04 / Колибенко Олександр Володимирович. — К., 1999. — 337 с.

²⁵ Там само.

²⁶ Біляєва С.А. Археологическое изучение древнерусских поселений Южной Руси / С.А. Биляева // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. — К.: Наукова думка, 1988. — Т. 2. — С. 196–200.

району, на якому здійснювались довготривалі стаціонарні дослідження В.Й. Довженком, А.І. Кубишевим та П.П. Толочком. С.О. Біляєва коротко охарактеризувала отримані під час розкопок матеріали, вказуючи на їх важливість для розвитку науки. Зокрема, на думку автора, вони стали підґрунтям для подальших розробок В.Й. Довженка з соціально-економічних аспектів історії давньоруського села²⁷.

Однією з публікацій, де в контексті певної тематики розглядається історіографія вивчення археологічних пам'яток Переяславщини, є стаття М.В. Роздобудька «Нові дані про зарубинецькі пам'ятки лівобережжя Середнього Подніпров'я»²⁸. У ній автор навів характеристику поселень зарубинецької культури, розташованих вздовж узбережжя Канівського водосховища. Опис кожної пам'ятки розпочинається з інформації про історію її дослідження та стану вивченості. Хоча такий огляд є вузькотематичним, має вибіркового характеру й охоплює лише частину Переяславщини, але все ж його можна розцінювати як спробу узагальнити інформацію про історію вивчення пам'яток зарубинецької культури у контексті уточнення археологічної карти Середньої Наддніпрянщини. Також слід згадати ще одну працю М.В. Роздобудька «Ранньослов'янські пам'ятки Переяславського Лівобережжя першої половини I тис. н.е.»²⁹. У ній автор розглянув загальний стан вивчення проблеми розвитку та поширення населення зазначеного у назві періоду на Лівобережжі Середньої Наддніпрянщини та історію і стан дослідження конкретних ранньослов'янських пам'яток Переяславщини. Дана публікація є спробою заповнити існуючу прогалину в археологічній карті ранньослов'янських пам'яток Середньої Наддніпрянщини. Поряд з цим, праця дає уявлення про стан вивченості згаданих пам'яток, характер проведених на них досліджень та дозволяє визначити основні тенденції вивчення населення ранньослов'янського часу на території Переяславщини.

Останню групу праць репрезентують спеціалізовані дослідження узагальнюючого характеру, де розглянуто історію досліджень археологічних пам'яток Переяславщини протягом певного періоду. В даному контексті на увагу заслуговує праця О.В. та О.В. Колибенків «Історико-краєзнавчі дослідження Переяславщини (археологічні джерела)»³⁰. Авторами на основі широкого кола джерел викладено історію археологічних досліджень на Переяславщині за період з середини XIX ст. й до 2005 р. (час виходу роботи). Варто зазначити, що дана праця є першою спробою узагальнити та систематизувати накопичений про-

²⁷ Там само. — С. 198.

²⁸ *Роздобудько М.В.* Нові дані про зарубинецькі пам'ятки лівобережжя Середнього Подніпров'я / М.В. Роздобудько // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький. — 2000. — Вип. 10. — С. 9–16.

²⁹ *Роздобудько М.В.* Ранньослов'янські пам'ятки Переяславського лівобережжя першої половини I тис. н.е. / М.В. Роздобудько // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2008. — Вип. 20. — С. 14–23.

³⁰ *Колибенко О.В.* Історико-краєзнавчі дослідження Переяславщини (археологічні джерела) / О.В. Колибенко, О.В. Колибенко. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — Ч. 1. — 114 с.

тягом майже 150 років матеріал щодо вивчення археологічних пам'яток Переяславщини. Авторами запропоновано оригінальну періодизацію історії археологічних досліджень регіону. Вони дали детальну характеристику кожному періоду, перелік дослідників та експедицій, що працювали у межах регіону, описали характер та хід проведених досліджень, проаналізували отримані результати. Запропонований авторами матеріал дає чітке уявлення про історію дослідження мікрорегіону, стан його вивченості, інтенсивність проведення розкопок та розвідок протягом різних періодів. Праця дозволяє ознайомитись з характером та напрямком досліджень, відображає головні тенденції кожного з визначених етапів вивчення пам'яток.

Також варто згадати публікацію згаданих авторів, де розглянуто археологічне дослідження пам'яток Переяславщини у контексті діяльності вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» за 22 роки³¹. В ній описані здійснені викладачами, студентами та аспірантами закладу дослідження, охарактеризовані проведені роботи та коротко розглянуті отримані результати. В праці увага зосереджена як на розкопках, так і розвідкових роботах.

Діяльність університету була розглянута авторами в контексті трьох основних напрямків: археологічні дослідження експедиціями університету; участь представників закладу в розкопках експедицій ІА НАНУ; участь викладачів, аспірантів та студентів в експедиціях НІЕЗ «Переяслав» на Переяславщині. Підсумовуючи викладений матеріал, автори зазначають, що завдяки активній співпраці університету, ІА НАНУ та НІЕЗ «Переяслав» було виявлено та введено до наукового обігу велику кількість різночасових археологічних пам'яток. У даній праці вдалося продемонструвати внесок викладачів, аспірантів та студентів історичного факультету згаданого вищого навчального закладу в розвиток археологічних досліджень України. Загалом, публікація є вдалим прикладом огляду діяльності навчального закладу в галузі археологічної науки.

Підсумовуючи результати аналізу розглянутих праць, можна перекоонатись у наявності певних досягнень у розгляді історіографічних аспектів вивчення археологічних пам'яток Переяславщини. Більшість таких досліджень представлена вузькотематичними та побіжними оглядами історії розробки певної проблематики, визначеної історично-хронологічною періодизацією чи територіальними межами. Поодинокі спроби звернення до окремих аспектів історії вивчення старожитностей регіону є неповними та фрагментарними із значним ступенем тематичної диспропорції. Хоча в умовах відсутності спеціальних історіографічних оглядів вони набувають важливого значення й дозволяють сформуванню інформативну базу для подальшого ґрунтовного дослідження проблеми. Загалом необхідно констатувати, що повноцінний комплексний історіографічний огляд дослідження археологічних пам'яток Переяславщини у попередні роки не був реалізований. На фоні великої кількості наукової літератури,

³¹ Колибенко О.В. Археологічні дослідження Переяслав-Хмельницького педагогічного університету (1993–2005 рр.) / О.В. Колибенко, О.В. Колибенко // Наукові записки з української історії. — Тернопіль: Астон. — 2007. — Вип. 19. — С. 89–102.

пов'язаної із вивченням минулого регіону, та враховуючи тривалий період проведення тут археологічних розкопок, така ситуація виглядає не закономірною. Це зумовлює необхідність та актуальність дослідження узагальненого та систематизованого характеру, базованого на комплексному використанні та аналізі широкого кола джерел, що дозволить продемонструвати цілісну картину історії та стану досліджень археологічних пам'яток Переяславщини.

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ ПЕРЕЯСЛАВЩИНЫ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Вовкодав Сергей (младший научный сотрудник Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав», d_ram@mail.ru)

Юрченко Александр (старший научный сотрудник Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав», sanchel_u@mail.ru)

В статье проведен анализ работ, связанных с изучением истории исследования археологических памятников Переяславщины и рассмотрено состояние разработки упомянутой проблемы в отечественной науке.

Ключевые слова: *памятник, археологический объект, экспедиция, Переяславщина, монография.*

THE HISTORY OF RESEARCHES OF ARCHAEOLOGICAL SITES OF PEREYASLAV REGION: HISTORIOGRAPHY ASPECT

Vovkodav Sergiy (junior research worker of National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav», d_ram@mail.ru)

Yurchenko Olexandr (senior research worker of National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav», sanchel_u@mail.ru)

The analysis of works which related to the study of history of research of archaeological sites of Pereyaslav region conducted in this article. The development of this problem in ukrainian science is considered in article.

Keywords: *site, archaeological object, expedition, Pereyaslav region, monography.*